

БІЛІМ ИНТЕГРАЦИЯСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ
ЖӘНЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ)

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИНТЕГРАЦИИ
В ОБРАЗОВАНИИ (НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ)

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Абильбекова Б.Т.

Қазақстан, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Тіл арқылы қатынас жасау процесінде сөздер, әдетте, жеке дара күйінде емес, бір-бірімен тіркесіп қолданылады. Сөздердің тілдің грамматикалық заңдарына орайласып, емін-еркін тіркесуінен синтаксистік единицалар – еркін сөз тіркесі мен сөйлемдер жасалады. Сөздердің жалпы тіркесі және синтаксистік сөз тіркесі сөздердің бір-бірімен емін-еркін тіркесуінен жасалады. Бірақ, сөздер бір-бірімен жапатармағай тіркесе бермейді, мағыналарының үйлесімділігі болғанда ғана тіркесіп жұмсалады. Мағыналық үйлесімділік сөздердің бір-бірімен семантикалық жақтан үйлесуге бейімділігі дегенді білдіреді. Еркін сөз тіркесінде оны құрастырушы сыңарлар мағыналық үйлесімділік шеңберінде басқа сыңарлармен ауыса алады. Мысалы, *оқушымен сөйлесу – мұғаліммен сөйлесу, оқушымен әңгімелесу – мұғаліммен әңгімелесу.*

Сөздердің еркін тіркесіне сырттай ұқсас, бірақ іштей, яғни тілдік табиғаты жағынан, оған қарама-қарсы қойылатын *оймақ ауыз, жүрек жұтқан, жүрегі тас төбесіне шығу, аттонын ала қашу, ер қашты болу тәрізді тіркестер бар.* Бұлар құрамы жағынан тұрақты болып келеді де, бүтіндей оралым бұрыннан тіркескен дағдылы қалпын сақтайды, сыңарлары «ешкімнің еркіне көнбей», «өзінен-өзі тіркесіп қойған» тәрізді болып ұғынылады. Мұндай тіркестер сөздердің еркін тіркесіне қарсы қойылып, *сөздердің еріксіз тіркесі* немесе *фразеологиялық оралым* деп аталады.

Фразеологизмдердің осы айтылған түрлерінің құрылымдық, мағыналық, қолданымдық сипаты, лексикологияға қатысы бірыңғай емес. Сондықтан, тәжірибе жүзінде фразеологизмдер тар және кең мағынада қарастырылады. Бұлайша бөліп қарастырудың мәні фразеологизмнің лексикалық бірлік ретінде танылатын атауыштық сөзбен мағыналық байланысына, сол арқылы лексикологиямен жақындасатынына негізделген.

Кемінде екі сөздің тіркесуінен жасалған, мағынасы біртұтас, құрамы мен құрылымы тұрақты, даяр қалпында қолданылатын тілдік единица, әдетте, фразеологизмдік оралым деп аталады. Олардың қатарына, мысалы, орыс тілінде *глубокая осень, глубокая печаль, волчий аппетит, перемывать косточки, сдержатъ слово, медвежья услуга* тәрізді тұрақты сөз тіркестері, қазақ тілінде *қас қаққанша, көзді ашып жұмғанша, қас пен көздің арасында, ит өлген жер, су жүрек* тәрізді тұрақты сөз тіркестері енеді.

Фразеологиялық тұтастық. Семантикалық жағынан бөлініп ажыратылмайтын, біртұтас мағынасы сыңарларының мағынасымен жуыспайтын фразеологиялық оралым фразеологиялық тұтастық деп аталады. Фразеологиялық тұтастықтың құрамындағы сыңарлар бір-бірімен біте қайнасып, өз ара тұтасып, бітісіп кетеді де бүтіндей тіркес семантикалық жақтан бөлінбейтін, біртұтас единица ретінде ұғынылады. Мысалы, *орыс тілінде во всю ивановскую, собаку съел, очертя голову, бить баклуши,* қазақ тілінде: *жүрек жалғау, жүрек жұтқан, қол құсырып* деген фразеологиялық тұтастықтардың білдіретін мағыналары осы тіркестерді құрастырушы сыңарлардың мағыналарынан келіп тумайды, олармен мүлдем жанаспайды, байланыспайды. Кейбір фразеологиялық тұтастықтардың еркін сөз тіркестерімен омонимдес болып келуі мүмкін. Мысалы: *жұмысқа ат үсті қарауға болмайды* дегендегі ат үсті деген тіркес «жеңіл – желпі» деген мағынада фразеологиялық тұтастық болып саналады.

Фразеологиялық бірлік. Фразеологиялық оралымдардың бұл түрі де – фразеологиялық тұтастық сияқты, семантикалық жақтан бөлінбейтін, біртұтас единица. Фразеологиялық бірліктің фразеологиялық тұтастықтан айрмасы мынада: фразеологиялық тұтастықтың бір бүтін мағынасы құрастырушы сыңарлардың мағынарымен мүлдем жанаспайтын болса, фразеологиялық бірліктің бөлінбейтін мағынасы құрастырушы сыңарлардың мағыналарының бүтіннің біртұтас келтірінді мағынасына ұласуы нәтижесінде пайда болады. Фразеологиялық бірліктің мағынасы – біртұтас образды мағына, бірақ туынды мағына. Фразеологиялық бірліктің бір бүтін мағынасы сыңарлардың лексикалық мағыналарына таралып бөлшектенбей, тұтас күйінде ұғынылады, образды туынды мағына ретінде танылады. Мысалы: *ауырдың үсті, жеңілдің астымен, ауыз жаласу, тілі қышу, түймедейді түйедей ету, тайға таңба басқандай, соқырға таяқ ұстатқандай, екі езуі екі құлағына жеткендей, тамырына балта шабу және т.б.* Орыс тілінде мынадай фразеологиялық оралымдар фразеологиялық бірлік деп саналады: *выносить сор из избы (жақын адамдардың немесе шағын топтың өз арасындағы керісті, таласты жария ету), стреляный воробей («қу мүйіз, тіс қаққан, ала аяқ»), семь пятниц на неделе («өз ышешімін, көңіл-күйін өзгерте беру, құбыла беру»), плясать под чужую дудку (біреудің айтқанына көніп, айдағанына жүру).*

Фразеологиялық тізбек. Фразеологиялық оралымның бұл түрі ерікті мағынасындағы сөз бен фразеологиялық байлаулы мағынасындағы сөздің тіркесінен жасалып, өзінің даяр қалпында, тіркескен күйінде жұмсалады. Фразеологиялық тізбектің қатарына орыс тіліндегі *щекотливый вопрос, закадычный друг*, тәрізді тұрақты сөз тіркестері мен қазақ тіліндегі *мидай дала, асқар тау, шалқар көл, тас қараңғы (немесетастай қараңғы), ата мекен, ата жау, аталы сөз, бел сала, су жаңа (судай жаңа), қытша бел* тәрізді тұрақты сөз тіркестері енеді. Фразеологиялық байлаулы мағынасындағы сөздің басқа сөздермен тіркесіп жұмсалу мүмкіндігі шектеулі (шағын, аз). Мұндай мағынадағы (Фразеологиялық байлаулы мағынадағы) сөз фразеологиялық тізбектің бір сыңары, тұрақты сыңары, ретінде жұмсалады. Мысалы, *ата* сөзі «ежелгі, ескі» деген Фразеологиялық байлаулы мағынасында тек *мекен, жау* деген сөздермен ғана тіркесіп, аталған мағынасында *ата мекен, ата жау* деген Фразеологиялық тізбектің құрамында ғана қолданылады және олардың тұрақты сыңары ретінде жұмсалады. Фразеологиялық тізбектің құрамындағы фразеологиялық байлаулы мағынасындағы сөз өзімен синонимдес сөзбен ауыстырылуы мүмкін. Мысалы: *асқар тау – биік тау, мидай дала – жазық дала, қытша бел – жіңішке бел, тас қараңғы – өте қараңғы т.б.* Фразеологиялық байлаулы мағынадағы сөз өзімен мәнделес (синонимдес) сөзбен ауыстырылғанда, еркін сөз тіркесі жасалады да, ондай тіркес фразеологиялық тізбекпен бір синонимдік қатарға енеді.

Фразеологиялық сөйлемше. Фразеологиялық оралымның бұл түрі мағынасы ерікті сөздердің тіркесінен құралады, бірақ құрамы мен қолданылуы тұрақты болып келеді. Мысалы: *Айдағаның екі ешкі, ысқырығың жер жарады; шегірткеден қорыққан егін екпес; Көрпеңе қарап көсіл; Бас білген өгізге өк деген – өлім және т.б.* Фразеологиялық сөйлемше фразеологиялық тізбектен құрамында байлаулы мағыналы сөздің болмауы жағынан ажыратылады.

Фразеологиялық оралымдар бүтіндей тұрақты тіркестің біртұтас мағынасы мен құрастырушы сыңарлардың мағыналарының арақатысы тұрғысынан ғана емес, құралымы тұрғасынан да топтастырылады. Фразеологиялық оралымдар құрылымы тұрғасынан екі үлкен топқа бөлінеді: 1. құрылуы жағынан сөйлемге тең фразеологиялық оралымдар. Мысалы: *Жүрегі тас төбесіне шықты; Сырдың суы тобығынан келмейді; Мұртын балта шаппайды; Жылтырағанның бәрі алтын емес.* 2. Құрылуы жағынан сөздердің белгілі бір тіркесі болып саналатын фразеологиялық оралымдар. Мысалы: *ер жүрек, су жүрек, көзсіз көбелек, қас пен көздің арасында, көз шырымын алу және т.б.*

Құрылуы жағынан сөйлемге тең фразеологиялық оралымдар мағынасы тұрғысынан өз ішінде коммуникативті фразеологизмдер және номинативті фразеологизмдер болып екі топқа бөлінеді. Коммуникативті фразеологизмдер құрылуы жағынан да мазмұны жағынан да сөйлемнен бірдей келіп, хабарды білдіреді. Мысалы: *Әсіре қызыл тез оңар. Ас иесімен тәтті.* Ал құрылуы жағынан сөйлемге тең фразеологиялық оралымдардың номинативті фразео-

логизмдер деп аталатын түрі құрылысы тұрғысынан сөйлеммен тек формальды түрде сәйкес келгенімен, мағынасы жағынан онымен мүлдем сәйкеспейді.

Құрылуы жағынан, тек формальды түрде сөйлем тәрізді болып келетін номинативті фразеологизмдер мағынасы жағынан жеке сөздермен сәйкес келеді. Мысалы: орыс тіліндегі *куры не клюют*, («көп» деген мағынада), *кто в лес, кто по дрова*(«ретсіз, тымтырақай, бас-басына» деген мағынада), қазақ тіліндегі *жүрегі тас төбесіне шықты*(«шошыды», «қатты қорықты» деген мағынада), *мұртын балта шаппайды* («мықты», «мығым», «дәулетті» деген мағынада) деген фразеологиялық оралымдар құрылысы жағынан сөйлем тәрізді болғанымен, мағынасы жағынан комуникативті единица ретінде емес, жеке сөздердің эквиваленті – номинативті единица ретінде ұғынылады және қызмет атқарады.

1) Фразеологиялық оралымдарға әр түрлі құбылыстардың адам ойында қорытылған образды бейнесі негіз болуы мүмкін. Мысалы, *ер қаишты болу*(мағынасы – «әбден жалығу, мезі болу») деген фразеологиялық оралымның негізінде көп мініс көрген арық аттың ер сардарда одан қашып мезі болуы, бойын аулақ салуының бейнесі жатыр. Әдетте, *ер қаишты болу* деген тұрақты сөз тіркесін қолданғанда, жоғарыдағы құбылыстардың негіз болғаны біздің ойымызға келмейді. Сондықтан да бұл тіркес адам ісіне байланысты қолданыла беріледі. *Шалқасынан түсу* (мағынасы – «кенет келіспей қалу, көнбеу») деген фразеологиялық оралымның негізінде байқаусызда шалқасынан құлап түсудің бейнесі, оның астарлы, келтірінді мағынасы жатыр. *Сақалын сипап қалу, төбе шашы тік тұру, екі аяғын бір етікке тығу, сабасына түсу, аузынан суы құру, аузымен орақ ору, сүйекке таңба болу* деген фразеологиялық оралымдарға образды бейне негіз болған. Мысалы, халық дәрекі сөйлеген адамның сөзін «*Сөзі түйеден түскендей*» деген бейнелі тұрақты сөз тіркесін қолданған.

2) Кейбір тұрақты тіркестердің жасалуына түрлі аңыздар, әр түрлі ұғымдар мен түсініктер негіз болатындығы аңғарылады. Мысалы, халықтың түсінігінде (ескіше) жақсы ит аулаққа барып өледі. Осындай түсінік «Жақсы ит өлімтігін көрсетпейді» деген мақалдың жасалуына негіз болған. Осыдан келіп, халық алыс жерді *ит өлген жерде немесе ит арқасы қияда* дейді. Фразеологиялық оралымдардың кейбіреулерінің діни ұғым, ескі әдет-ғұрыпқа байланысты жасалғандығы байқалады. Мысалы, орыс тіліндегі *вавилонское столпотворение* («асты-үстіне шығып былығы, астан-кестен болу») деген тұрақты сөз тіркесіне «Вавилон тұрғындары күмбезді аспанға жеткізіп салмақшы болғаны үшін жазаланып, тілдері араласып, бытысып кетіпті – міс» дейтін библия аңызы негіз болса, *ждать как манны небесной* («шыдамы таусылып, асыға күту») деген мағынаны деген тұрақты сөз тіркесінің пайда болуына «шөл далаға қуылғандар үшін ұнтақ жарма аспаннан түсіпті – мыс» дейтін библия аңызы болған. Қазақ тіліндегі кейбір фразеологиялық оралымдар бұрынғы кездегі ескі әдет-ғұрып, салт-санамен байланысты пайда болған. Бұған біреуді сүйеу, қоштау мағынасында айтылатын *шашбауын көтеру, жырттысын жырту, сойылын соғу* тәрізді тұрақты сөз тіркестерін жатқызуға болады.

3) Фразеологиялық оралымдардың кейбіреулері профессионалды лексикадан ауысқан. Кейде түрлі тілдердегі мәндес фразеологизмдерге біркелкі немесе ұқсас белгілер мен бір тектес салыстырулар негіз болуы мүмкін. Бұған орыс тілі мен қазақ тіліндегі өзара мәндес мынадай фразеологиялық оралымдар мысал бола алады: *кусать себе палец – бармағын тістеп қалу; сложя руки – қол қусырып; не все то золото, что блестит – жылтырағанның бәрі алтын емес; что посеешь, то и пожнешь – не ексең, соны орасың*.

4) Фразеологиялық оралымдардың кейбіреулері уақыт, мерзімге байланысты да айтылған. Қазақ тілінде мезгілдік мағыналарды білдіретін *бие сауым* (уақыт), *шай қайнатым* (уақыт), *ет асым* (уақыт), *күн арқан бойы көтерілгенде, көз байланғанда, ел орынға отырарда, боз торғай шырылдағанда, екінді мен ақшамның арасында* тәрізді сөз тіркестері пайда болған. Бұлар қазірде фразеологиялық оралымдар ретінде танылады. Көп мағыналық жеке лексикалық бірліктерге ғана емес, фразеологизмдердің кейбір түрлеріне де тән. Шындық болмыстағы заттар мен құбылыстардың өзара қатынасындағы жақындыққа немесе ұқсастыққа байланысты қолданылу үстінде кейбір фразеологизмдердің өрісі кеңейіп, көп мағыналық пайда болады. Мысалы: бір заттың илеуін жеткізіп, жұмсартуға туған иі қанды фразео-

логизмі шындық болмыстағы басқа бір затты, әрекетті әбден пісіріп жетілдіруге байланысты ауыс мағынада айтылып, көп мағыналық сипат алған. Судың сіңіп кету, тастың тез батып кету қасиетіне байланысты туған *судай сіңіп, тастай батты* фразеологизмі ауыс мағынада қолдануынан: 1) жым – жылас жоқ болып кетті. 2) барған не жүрген жерінде бөтендік білдірмей, тіл табысып, өз адамындай болып кет дегенді білдіретін бір-біріне жақын екі мағына туған. Осындай көп мағыналық ат түсті тіркесінде де бар: 1) жол – жөнекей, жолшыбай 2) жеңіл-желпі, үстірті; сыңар езу: 1) бір жағына бұра тартып жүретін ат. 2) өз ыркы болмаса, көнбейтің адам сияқты мағыналарда қолданылады.

Фразеологиялық омонимдер сирек кездеседі. Мысалы: аузы берік: 1) ораза ұстаған, аузы ораза. 2) сыр сақтағыш; ат қойды: 1) жаңа туған балаға ат беру. 2) атой салып, шаба жөнелді сияқты әр түрлі мағыналарда қолданылады.

Фразеологизмдердің еркін сөз тіркестерінен айырмашылығы: 1-ші айырмашылығы – еркін сөз тіркестері сөйлеу кезінде сөздердің мағынасы жағынан өзара үйлесе отырып, кем дегенде екі сөздің грамматикалық жолмен еркін тіркесуінен жасалады, бірақ еркін сөз тіркестерінің құрамы тұрақты болмайды. *2-ші айырмашылығы* – фразеологизмдердің мағына тұтастығында. Фразеологизмдер мағына тұтастығын сақтайды, фразеологизмдердің мағыналық тұтастығы құрамындағы сөздердің жеке мағыналарына тәуелсіз. Фразеологизмдердің мағыналары құрамындағы сөздердің лексикалық мағыналарымен сәйкеспейді, яғни лексикалық мағыналардың жиынтығы емес. *3-ші айырмашылығы* – фразеологизмдердің даяр қалпында қолданылу тиянақтылығы. Фразеологизмдер сөйлеу кезінде, қарым-қатынас үстінде жасалынбайды, біртұтас тіл бірлігі ретінде даяр қалпында жұмасалады. Мысалы: сағы сынды, жаман атты болды, топ арасында. *4-ші айырмашылығы* – фразеологизмдердің көпшілігіне мәнерлілік, айқындық, бейнелік қасиет тән екендігінде. Бұл қасиет фразеологизмдердің стилистикалық мәнін арттырады. Мысалы: *қабағы кірбің тартты* деген фразеологизмді оның баламалары болып табылатын ренжіді, жабырқады сөздерінің мағыналарымен салыстырсақ, фразеологизмдік тіркесте стилистикалық бояу, айшық, бейнелік байқалады. *5-ші айырмашылығы* – еркін тіркестер бір тілден екінші тілге сөзбе-сөз аударуға көнеді. Мысалы: таулы жер – гористая местность, атақты жазушы – знаменитый писатель.

Сөз соңында тіліміздегі фразеологизмдердің, яғни, тұрақты сөз тіркестерінің әлі де болса, зерттеуді талап ететіні байқалады. Дегенмен, сөздің нәрлілігін, әуезділігін, көркемдігін, ұшқырлығын, тереңдігін, маңыздылығын осы тұрақты сөз тіркестері барлық жағынан үстемелеп, байытып, аша түседі. Тілдегі сөз тіркестерін оңтайлы, орынды, өз ісімізге, қызметімізге қолдана білсек, нұр үстіне-нұр болары анық.

Summary

The article runs about the means of the formation phaseologicals in kazak language.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ПРОБЛЕМАЛЫҚ ӘДІСТІҢ МАҢЫЗЫ

Адаева А.Д.

Қазақстан, Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты

Оқытудағы ақыл-ой дамуына танымдық үрдістерде кездесетін өзгерістер, яғни есте сақтау тәсілдеріне байланысты ойлау операцияларын, оның сапасы мен ақыл-ой әрекетіне қажетті басқа техникалық ерекшеліктерді жетілдіру үлкен үлес қосады. Оқыту даму мүмкіндіктеріне сүйеніп қана қоймайды, екеуі үнемі қатар дамиды. Ол ойлауды, жадына есте сақтауды т.б. жетілдіріп, дүниетанымды қалыптастырады. «Дамыта оқыту технологиясының дінгегі болып саналатын идея – ойлауды алдымен дамыту. Өйткені алдымен ой дамып, ол сонынан оқушының ақылын, интеллектін, барлық іс-әрекеттерін жетегіне алады. Соның негізінде оқушы өз бетімен теориялық әдістерді қолдану машықтарына дағдыланады» [1, 140 б.]. Оқытушының міндеті – ойлау түрлерінің мәнін жете түсіну, оларды педагогикалық үрдісте шебер қолдана алу, студенттердің ойлау әрекетін дамытуда әдіс-тәсілдерді терең білуі қажет.